

**Vilniaus universitetas**  
**Istorijos fakultetas**  
**Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra**

**Simona Šniaukškaitė**

**Istorijos magistrantūros studijų programa**  
**Magistro darbas**

**HOLOKAUSTO ATMINTIES PROBLEMAS LIETUVOS RESPUBLIKOJE (1990-2008)**

**Darbo vadovas: doc. dr. Nerijus Šepetys**

**Vilnius 2009**

**TURINYS**

I. ĮVADAS	3
II. HOLOKAUSTO ATMINTIES REFLEKSIJOS LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOJE	5
1. Sukliudytosios išeivių atminties reprezentacija	5
2. Atminties trūkumas Atgimimo laikotarpiu	7
3. Atnaujintoji atminties pertekliaus istoriografija	9
4. Moralinis atminties įpareigojimas	10
5. Holokausto prielaidų problematika	12
II. VALSTYBINĖ ATMINTIES POLITIKA	14
1. Iš išorės padiktuota įpareigojanti atmintis	14
2. Dviprasmiška rehabilitacija	16
3. Teismas kaip teisingos atminties liudijimas	18
4. Restitucija – žingsnis link susitaikymo	20
5. Memorialai patvirtinantys įpareigojančią atmintį	22
III. INDIVIDUALIOSIOS IR KOLEKTYVINĖS HOLOKAUSTO ATMINTIES KONKURENCIJA	23
1. Prisiminimai – holokausto atminties kultūros plėtros sąlyga	23
2. Holokausto prisiminimai Lietuvoje: nepasitikinti atmintis	24
3. Nejauki“ istorijos ir atminties sąjunga	28
IV. IŠVADOS	30
V. Literatūros sąrašas	31

Holokausto atminties raida Lietuvoje – sudėtingas ir problematiškas procesas, vykstantis didžiąja dalimi atsietai nuo pasaulinių holokausto atminties plėtros tendencijų.

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpio holokausto atminties reprezentavimą istoriografijoje galima dalinti į du etapus. Po 1990 m. genocidų simetrija pagrįsti darbai, dešimtmečio antroje pusėje – Lietuvos holokausto istoriografija keičia kryptį – orientuojamasi į objektyvesnę praeities vertinimą, daugėja darbų, deklaruojančių pastangas atskleisti „kaip iš tikrųjų viskas buvo“.

Galima teigti, kad nuo pat laikotarpio pradžios holokausto tyrimuose dominuoja faktų aiškinimosi tendencija, kuri ilgainiui įsitvirtino kaip pagrindinis holokausto atminties plėtojimo modelis Lietuvoje. Turimų faktų tikrinimas ir jų gausinimas yra tradicinis Lietuvos holokausto istoriografijos bruožas. Tokia kryptis holokausto tyrimuose yra sąlygota tiek valstybės politikos, tiek sovietmečio suformuotų stereotipų apie holokaustą, tiek po okupacijos atgimusių vaizdinių apie lietuvių tautos kančią „prie Ledinuotojo vandenyno“ ir Lietuvos miškuose tarpstančių visuomenės istorinėje sąmonėje.

V. Brandišauskas kaip būtinybę pabrėžia dialogą, o tarp labiausiai istoriografiją komplikuojančių veiksnių mini konceptualumo, socialinės bei kultūrinės kritikos tradicijų Lietuvoje stoką, dviejų genocidų teoriją, taip pat propagandinių straipsnių gausą lietuvių žydų santykių tema, visuomenės, konservatyvumą ir nenorą suvokti moralinės problemos. A. Bumblauskas teigia, kad pagrindinė sąlyga norint išspręsti holokausto problemą yra skirtingų identitetų įvertinimas ir daugiaperspektyviškumas („prieiti prie labai konkrečių nusikaltimų žmoniškumui, kiekvienoje konkrečioje istorinėje situacijoje“), t. y. reikalingas istorinio jautrumo išsiugdymas, kuris Lietuvos holokausto istoriografijai leistų pajudėti iš temų aprašinėjimo situacijos (Bumblauskas, p. 257).

H. Vitkus naujausiame darbe holokausto atminties tema pažymi, kad šiuolaikinė Lietuvos holokausto istoriografija yra faktografinė, istoriko taip pat pastebėta, kad holokausto tema aprašomojo pobūdžio darbai tampa tradiciniai Lietuvos istoriografijoje, tačiau lietuviškoje istoriografijoje dar nėra susiformavusios socialinės-kultūrinės holokausto atminties bei kultūros interpretavimo tradicijos. Taip yra dėl to, kad istorikai tiriantys holokausto atminties raidos procesus nuolat yra priversti laviruoti tarp siekio dekonstruoti įsisenėjusius istorinio mąstymo stereotipus ir pavojaus išklibinti lietuvių visuomenę konsoliduojančių istorinių mitų pamatus. Dėl šios priežasties, pasak H. Vitkaus Lietuvoje dominuoja aprašomojo pobūdžio *darbai, kuriuose atminties raidos problemos bei jas sąlygojusiu istorinių procesų analizė nėra pakankamai išvystyta*, nes yra orientuojamasi tik į faktų gausinimą, turimų liudijimų patikimumo išaiškinimą, laikantis nuostatos kad toks faktų fiksavimas yra efektyviausias plėtojant holokausto atminties kultūrą. Čia pat autorius teigia, kad pasirinktas faktų gausinimo holokausto atminties plėtros modelis tampa

dominuojančiu, tuo pat atskiriant istoriografiją nuo memuarų, o tai reiškia, kad „istoriografinis holokausto atminties plėtros sektorius lietuvių istorikų yra laikomas moksliniu prioritetu atitinkantis akademinę institucijų kompetenciją ir priešingai, tie atminties elementai, kurie nėra laikomi akademinės istoriografijos objektais yra atiduodami adaptuoti privačioms iniciatyvoms arba visuomeninėms organizacijoms. Tai lemia, kad holokausto istoriografija Lietuvoje ir lietuvių istorinė sąmonė turi mažai ką bendro (p. 24). Apie istoriografijos ir istorinės sąmonės atotrūkį taip pat yra užsiminęs istorikas E. Aleksandravičius.

## II. HOLOKAUSTO ATMINTIES REFLEKSIJOS LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOJE

### 1. Sukliudytosios išėivių atminties reprezentacija

1946 m. dokumente VLIK'ui lietuvių ir žydų santykių klausimu (nuoroda į Eidintą), minimi santykiai pirmą kartą bandyti paaiškinti remiantis dviejų genocidų arba nacių ir sovietų genocidų simetrijų teorija (Eidintas, p. 303). 1948 m. dar iki Genocido konvencijos patvirtinimo, sąvoka pagal Lemkiną pavartota Lietuvos, Latvijos ir Estijos politikų kreipimesi į JT prezidentą dėl sovietinės okupacijos ir okupantų naudojamos „sovietinės genocido metodų praktikos“ grasinančios Baltijos tautų egzistencijai (VLIKas panašius JT kartodavo nuo tol kasmet; Cit. A. Anušauskas, Genocidas ir Rezistencija, ??); Nemažai išėivijoje išleistų tekstų vyrauja požiūris, kad keli šimtai lietuvių šaudžiusių žydus buvo arba nukentėję nuo bolševikų, tai reiškia – žydų, arba tai darė priversti nacių (tokie yra M. Biržiškos, Z. Ivinskio, J. Brazaičio? J. Prunskio tekstai; Eidintas, p. 209). Tokį lietuvių išėivių tarpe dominuojantį požiūrį dažniausiai lemia įsitikinimas, kad žydai sudarė didžiąją dalį komunistų partijos narių Lietuvoje. Masiškas žydų dalyvavimas komunistų partijos veikloje yra vienas labiausiai įtvirtintų stereotipų lietuvių istorinėje sąmonėje. Minėta nuostata žydų žudynes teisinti žydų komunistų veikla 1940-1941 m. veikla Lietuvoje ilgainiui imta vadinti „dviejų genocidų teorija“. Šios „teorijos“ šalininkų sovietmečiu buvo ir Lietuvoje. Tokia kategoriška lietuvių išėivių praeities samprata lėmė, kad emigracijoje negalėjo vykti joks buvusių Lietuvos žydų ir lietuvių dialogas.

Išėivijos lietuviai ne tik atsisakė pripažinti didelį ir žiaurų savo tautiečių indėlį žydų žudynėse, bet ir iš esmės vengė apie tai kalbėti. Apie tokią laikyseną nemažai galima spręsti iš negausių ir nemalonių lietuvių išėivijos „susidūrimų“ su JAV žydais, ypač buvusiais Lietuvos piliečiais, straipsnių išėivijos savilaidoje, arba tokių pareiškimų kaip (tos moters laiškas Prancūzijoje, pažiūrėti pas Eidintą). Lietuvių požiūrį į karo metų Lietuvoje įvykius taip pat nemaža dalimi sąlygojo ir sovietų skleidžiamas mitas apie buržuazinius nacionalistus – nacių talkininkus (nurodyti į Starkauską pas Eidintą, p. 516). Pagal Paulį Ricoeurą atmintis praktikoje yra naudojama ir piktnaudojama.

Paulis Ricoeuras atminties veikimą praktikoje apibūdina per principą „būti panaudota“. Natūralios atminties panaudojimas (Gebrauch) kartu yra ir piktnaudojimas (Mißbrauch), dėl kurio atminties tikslumui, t. y. praeities įvykių tiksliam prisiminimui, iškyla pavojus. Atminties piktnaudojimas vyksta trejose plotmėse: patologinėje-terapeutinėje išryškėja sukliudytosios atminties problemos, atminties, kuria manipuliuojama problematika vystosi praktinėje plotmėje, o etninėje politinėje

plotmėje kyla problemų dėl įpareigos atminties, kitaip tariant prisiminimo šiuo atveju pareikalauja pareigos jausmas. Toks atminties piktaudojimo įvairialypiškumas atskleidžia atminties pažeidžiamumą, kuris ypač išryškėja santykyje tarp atsimenamo dalyko nebuvimo ir jo atsiradimo reprezentavime, t. y. dalykų, kurių nebuvo reprezentuojamų kaip iš tikrųjų buvusių. Tokiu būdu atminties panaudojimo formos atskleidžia ir praeities reprezentavimo problemišumą (apie reprezentavimą vėliau prie faktologinių dalykų). Patologiniame terapeutiniame lygmenyje atmintis yra sukliudyta. Ricoeuras trauminius kolektyvinės atminties epizodus (trauminę kolektyvo patirtį) aiškina Freudo afektyvių įvykių išstūmimo teorija, pagal kurią kiekvienas pacientas, patyręs sukrečiantį atsitikimą, negali jo įveikti, nes tam trukdo „kartojimo prievarta“ (Wiederholungszwang), kitaip tariant kartojimo prievarta yra kliūtis prisiminti. Pacientas atgamina tai, ką yra pamiršęs arba išstūmęs, ne kaip prisiminimą, bet kaip veiksmą kurį jis nuolat kartoja, pats to nesuvokdamas. Tokiu būdu pacientas ne prisimena, o „vaidina“ (Agieren), t. y. prisiminimą pakeičia „vaidinimas“. Įveikti patirtą įvykį padedamas terapeuto pacientas gali tik jį prisimindamas, pakartodamas ir perdirbdamas (Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten). Asmeninių įvykių išstūmimo teorija gali būti pritaikoma kolektyviniame lygmenyje dėl identitetų bipoliariškumo - asmeninis ir bendruomenės identitetai visą laiką sąveikauja: asmeninis identitetas remiasi į bendruomenės identitetą, o pastarasis palaiko asmeninį (Ricoeur, p. 115-130). Kartojimas kartu yra ir užmiršimas, kuris taip pat kliūdo įsisąmoninti trauminę patirtį, tokiu būdu išryškėja esminė psichoanalizės tiesa – trauma niekur nedingsta, ji vis tiek yra nors ir atrodo, kad jos nėra. Traumos buvimą byloja pakeitimo fenomenas, kuris maskuoja grįžimą to, kas jau yra išstumta. Kita svarbi psichoanalizės tiesa – viskas, kas užmiršta esant tinkamoms aplinkybėms sugrįžta, šiuo požiūriu praeitis yra nesugriaunama. Tam, kad sukliudyta atmintis būtų „išgydyta“, t. y. kad sugrįžtų prisiminimai, turi įvykti perdirbimas (Durcharbeiten) kurį visuomet lydi liūdesys arba liūdesio darbas (Trauerarbeit), liūdėjimas atriša pacientą nuo meilės ar neapykantos objekto, kurio jis yra netekęs (Ricoeur, p. 680). Lietuvių išėivių nuostatą nekalbėti galima laikyti tokia sukliudyta atminties forma. Įvykiai, kurių nenorima atsiminti yra tiesa, kurios nenorima pripažinti, ši tiesa nuolat yra pakatinėjama lietuvių tautos kovų už laisvę arba lietuvių kaip pavergtos kankinių tautos pasakojimais. Iki Nepriklausomybės paskelbimo tokią „perkeitinėjimo“ atmosferą taip pat kurstė ir išėivių tarpe šventa tapusi Lietuvos laisvinimo idėja.

Žydų genocido „teisinimo“ nuostatą pirmą kartą gana garsiai sukritikavo Tomas Venclova jau emigracijoje paskelbtame esė Lietuviai ir žydai, kuriame kalbama apie moralinę pareigą sakyti tiesą apie tai, kas vyko tarp lietuvių ir žydų karo pradžioje be pateisinimų, be tautinių kompleksų, propagandinių iškraipymų. Venclova neigia esminį genocidų teorijos principą – skirstyti žmones į savuosius ir svetimuosius ( „žydų žudymas, tai ir mūsų žudymas“ p. 409). Iki tol savotišku tabu

buvusi lietuvių moralinės atsakomybės iniciatyva išėivijos lietuvių (vėliau ir „neoficialiuose sluoksniuose“ Lietuvoje) buvo plačiai pakomentuota, ir, galima suprasti labiau neigiamai (Venclova, atsakymas A. Žuvintui, Eidintas, p. 417; Terlecką paminėti). Galima pridurti, kad panašūs pareiškimai neretai išėivijoje greičiau buvo suprantami kaip SSRS saugumo struktūrų provokacija. T. Venclovos iškelta lietuvių moralinės atsakomybės problema buvo populiariesnė tarp žydų (įdėti apie paskelbimą Izraelyje) negu lietuvių - Aleksandras Štomas po dešimtmečio Venclovos iniciatyvą plėtojo, sukonkretindamas pamatinę visų bendrumo idėją – genocidą įveikti, o tuo pat ir užkirsti bet kokią galimybę holokausto pasikartojimui galima tik suvokus „jų“ ir „mūsų“ priešpriešos pražūtingą pasekmę. Katastrofa nėra vien tik žydų, vokiečiai, lietuviai, lenkai, žydai ir kiti kito kelio neturi, kaip suprasti sudarantys vieną visetą ir pagal tai galvoti ir elgtis.

## 2. Atminties trūkumas Atgimimo laikotarpiu

„Dviejų genocidų teorijos“ įtikinamumą atgimimo laikotarpiu, pakurstė gana smarkiai su tauta susieto atgimimo nuotaikos, kurios reiškė istorinės tiesos viešinimo poreikį slopintą sovietmečiu, iš dalies tai buvo lūkestis padiktuotas kylančių ambicijų pripažinti ir įvertinti lietuvių tautos kančias ir netektis. Nors oficialioje nepriklausomos Lietuvos valstybės politikoje buvo deklaruojamas siekis atstatyti istorinį teisingumą visų patyrusių sovietines bei nacistines represijas atžvilgiu, tačiau pati valstybė dažnai buvo įtarinėjama neoficialiai besilaikanti politikos besiremiančios „dviejų genocidų teorija“ (Geleževičius). A. Anušauskas, teigia, kad nors genocido sąvoka Lietuvos istoriografijoje pradėta plačiai naudoti nuo 1992 m. kai terminas tapo politinio žodyno dalimi (po įstatymo paskelbimo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“), tačiau jos samprata nėra priartėjusi prie tarptautinės konvencijos patvirtinto apibrėžimo, vartojama pirminė, R. Lemkino knygoje paskelbta „genocido“ sąvoka. Istorikas kaip vieną iš priežasčių, kodėl genocido sąvoka apskritai vartojama labai laisvai, įvardija gana vėlyvą sąvokos atsiradimą Lietuvos istoriografijoje. (kažkas kalbėjo apie per ankstyvą sąvokos įvedimą – taigi Vitkus p. 29).

Svarbu paminėti, kad greta išėivių sukliudytosios atminties, sovietų okupuotoje Lietuvoje atmintis buvo tikslingai perkeitinėjama, sovietinę holokausto atmintį taip pat galima laikyti sukliudytąja, tačiau skirtingai nuo išėivijos atminčiai būdingų trauminio pobūdžio „trukdžių“, sovietmečiu holokausto atmintis buvo dirbtinai ir nuosekliai pakeičiama kita – „tarybinių piliečių kovos su fašizmu“ atmintimi.

Ideologinė atminties uzurpacija yra antra P. Ricoeuro išskirta atminties panaudojimo/piktnaudojimo forma kuri reiškiasi per manipuliavimą. Ricoeuras teigia, kad ideologijos tikslas visuomet yra

atminties instrumentalizavimas (Ricoeur, 2004, p. 130). Ideologijos mechanizmas veikia trimis lygmenimis, kurių kiekvienas už kitą yra gilesnis: pirmiausia iškraipoma realybė, po to legitimuojami valdymo sistema ir autoritetas ir galiausiai, pasitelkiant suprantamus ir bendrus simbolius ar jų sistemas, integruojami žmonės. Trečiajame lygmenyje per naratyvinę fikciją identiteto formavimui pajungiama atmintis. Atminties ideologizavimas įgalinamas per įvairias variacijas, kurias pasiūlo naratyvinis vaizdavimas. Pasakojimo suteiktos manipuliavimo galimybės, kuriomis remiasi ideologija, kad pasiektų ir įtvirtintų savo valdžią, išnaudojamos visuose lygmenyse: prievarta naudojama ne tik fiziškai, bet perteikiama ir žodžiais. Į valdančiųjų iškeltą legitimacijos reikalavimą valdomieji atsako tikėjimu, kuris kurstomas pasakojimais apie įkūrimą, suvienijimą, garbę, negarbę, šie dalykai palaiko baimės ir pataikavimo diskursą. Tokiu būdu susiejamas atminties piktnaudojimas ir realybės iškreipimo efektai. Pakeista atmintis apginkluojama autorizuota istorija, kuri tampa oficialia ir privaloma mokėti atmintinai; prievartinis istorijos mokymasis mintinai yra naudojamas bendros istorijos, kuri tarnauja bendro identiteto formavimui, prisiminimų atitikimui.

P. Ricoeuro aprašytas atminties manipuliavimo mechanizmas tiksliai perteikia holokausto atminties piktnaudojimo sovietmečiu schemą. Realybės iškraipymas buvo vykdomas visais atminties sklaidos lygiais. Tam, kad įtvirtintų „darbo žmonių pergalės“ ir „fašistų“ kaip didžiojo priešo vaizdinius sovietinės propagandos mechanizmas išlikusių holokausto aukas ir jų patirtį traktavo kaip ideologijai netinkamą elementą, todėl sovietmečiu Antrojo pasaulinio karo retorikoje žydai, kaip tikslingai žudyta tauta, nefigūravo, o holokausto aukos buvo įvardijamos kaip „fašistų nužudyti tarybiniai piliečiai“.

Lietuvių ir žydų kančių simetrijos nuostata, kurios laikėsi išėivija, sėkmingai adaptavosi atgimstančioje Lietuvoje, tiek viešame tiek individualiame lygmenyse. Nenoras pripažinti tikrojo holokausto žiaurumo masto tiek kiekybine tiek kokybine prasme neblogai matėsi ir valstybiniame lygmenyje, nors ir holokausto atminties politika buvo stengiamasi vykdyti gana nuosekliai. (Šutinienė šiek tiek, p. 65-67, Sužiedėlis, Holokaustas-šoa ir visuomenės atvirumas istorijai p. 5) Tačiau jau Nepriklausomybės laikotarpio pradžioje Lietuvai buvo aiškiai parodyta – labiausiai tarptautinių santykių kontekste – kad dviprasmiškas požiūris į holokaustą Lietuvoje nebus toleruojamas. 1992 m. konferencijoje skirtoje Vilniaus Gaono 200-osios mirties metinėms pažymėti „neteisingas“ lietuvių požiūris į istoriją buvo ypač smarkiai sukritikuotas (Odedo ben Huro kalba Seime). Išorinį spaudimą „atsiminti“ praeitį palydėjo ir 1993 m. konferencija paminėti Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui dalyvavę žymūs mokslininkai iš Prancūzijos, JAV, Izraelio ir Lietuvos galima laikyti kaip tik tokia išorine iniciatyva, kuri turėjo paskatinti Lietuvos istorinę



sąmonę keistis, o istorikus supažindinti su tyrinėjimo metodais ir pasaulio istoriografijos pasiekimais (Atminties dienos. Tarptautinė konferencija Vilniaus geto 50-mečiui 1993 m. spalio mėn. 11-16 d./ Sud. E. Zingeris. – Vilnius: Baltos lankos, 1995.) Tokią situaciją Nepriklausomybės laikotarpio pradžios situaciją kai Lietuvą pradėjo veikti išorinis faktorius primygtinai kartojančią apie būtinybę atsiminti galima priskirti P. Ricoeuro įpareigotos atminties formai. Įpareigojanti atmintis reiškiasi politinėje-etinėje plotmėje. Tokia atmintis gali reikštis ir būti vertinga tik tuomet kai praėję įvykiai yra prisimenami ramiai ir su jais yra susitaikyta. Įpareigota atmintis visada remiasi imperatyvu prisiminti, kvietimu suprasti atminti, tuo pat metu tai yra ir priesakas neužmiršti. Pareiga prisiminti yra ir reikalavimas išsaugoti teisingumą. Pasak Ricoeuro pareiga prisiminti reiškia ne pareigą saugoti materialias praeities įvykių liekanas, o pareigos jausmą prieš tuos, kurie buvo ir kurių jau nebėra. Taip yra dėl to, kad tie kurie gyvena dabar, jaučiasi skolingi tiems, kurie esti jų buvimo ankstesne dalimi. Skolos idėja yra paveldima. Kartais toks iš pirmo žvilgsnio visai garbingas atminties panaudojimas yra brukamas arba eskaluojamas, kas perša asociacijas su manipuliavimu, tačiau jeigu tai ir yra manipuliavimas, šiuo atveju jis nėra susijęs su ideologija, greičiau tai labai subtilus būdas „manipuliuoti“ sąžine, kuri pati dažniausiai žino, kas yra teisingumas ir jo reikalauja (Ricoeur, p. 140). Lietuvos atveju holokausto atmintis buvo sutrukdyta ir tuo pačiu manipuluojama (sovietmetis), kas reiškia kad atsiminimo iš esmės nėra, o tai kas liko yra pakeisti atsiminimai (vienus bruko sovietai, kitus prisitaikė išeiviai). Po nepriklausomybės iš išorės pradėta diktuoti atmintis jau yra įpareigojanti, tačiau didysis paradoksas slypi tame, kad iš sąžinės ir pareigos kylanti įpareigojanti atmintis yra įmanoma tik tuomet kai praeitis yra įveikta, atmintis „išgydyta“ ir nuraminta, praeities įveikimas arba atminties nuraminimas, kuris yra neįmanomas ne tik be pakartojimo, bet ir be liūdesio ir be perdirbimo dar nebuvo įvykęs. Trumpai tariant galima daryti prielaidą, kad abejingumą įpareigojančiai atminčiai, kurios buvo reikalaujama iš lietuvių lėmė sukliudyta atmintis. Galima pridurti, kad su pareikalavimu atsiminti galima sieti atminties perteklių, kuris pasireiškia kaip šalutinis perdėto dėmesio atminčiai efektas ir dažniausiai tada kai koku nors netikėtu būdu yra nutraukiamas atminties trūkumas arba jos „kliudymas“.

### 3. Atnaujintoji atminties pertekliaus istoriografija

Reikalavimo „teisingai“ atsiminti praeitį pirmųjų rezultatų laukti nereikėjo labai ilgai. Įpusėjus pirmajam Nepriklausomybės dešimtmečiui vis daugiau viešai imta kalbėti apie dialogo svarbą tarp lietuvių ir žydų (Donskis, p. pas Eidintą; gal Veisaitė, Truska). Šiuo požiūriu gana sėkminga buvo Nidos konferencija „Istorija ir genocidas“, taip pat paminėtinos Lietuvos katalikų mokslo

akademijos organizuota konferencija Katalikų Bažnyčia ir lietuvių-žydų santykiai, surengta diskusija-praktinis seminaras Seime „Lietuvių ir žydų santykiai. Istoriniai, teisiniai ir politiniai aspektai“.

Tuo laiku paskelbta nemažai straipsnių apie holokaustą Lietuvoje.(L. Truskos, V. Brandišausko, A. Bubnio, S. Jegelevičiaus, N. Maslauskienės, S. Sužiedėlio, V. Vareikio, Š. Liekio.) Įpareigojanti atmintis, kuri Lietuvos atveju buvo padiktuota iš išorės, istoriografijoje pasireiškė atminties pertekliumi, tačiau ne kiekybės, o motyvacijos prasme. Jeigu laikotarpį iki Nepriklausomybės atkūrimo istoriografijoje galima apibūdinti kaip atminties trūkumą arba jos nebuvimą, tai Nepriklausomybės pirmojo dešimtmečio viduryje istorikai ėmėsi holokausto Lietuvoje temos su tam tikra moralinės kaltės ir atgailos nuostata (Truska).

Holokausto tyrimų suklestėjimą didžiaja dalimi lėmė Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti įsteigimas. Nepaisant to, kad tai iš esmės buvo politinis veiksmas, jis davė vaisių – Lietuvos holokausto istoriografija pasipildė kompetetingais, t. y. sudarytos tarptautinės tyrimų ekspertų grupės patvirtintais tyrimais, kas taip pat buvo labai svarbu politine prasme. Komisijos vykdomi nacių okupacijos laikotarpio nusikaltimų tyrimai vykdomi penkiomis kryptimis, kurios yra skaidomos į detalesnes tyrimų sritis: 1) Holokausto Lietuvoje prielaidos; 2) Žydų persekiojimas; 3) Ne žydų kilmės piliečių persekiojimas; 4) Institucijų, asmenų, tarnavusių okupacinio režimo politinėse, policijos, karinėse, visuomeninėse bei teisinėse institucijose vaidmuo; 5) Lietuvos gyventojų – vykdytojų ir/ar pagalbininkų vaidmuo Holokauste.(trūksta)

#### 4. Moralinis atminties įpareigojimas

1998 m. Vatikanas paskelbė dokumentą Mes atsimename: Šoa apmastytas, šis dokumentas davė pradžią konferencijai Katalikų Bažnyčia ir lietuvių-žydų santykiai. Konferencijoje skaityti pranešimai papildė gana svarbią Bažnyčios pozicijos holokausto Lietuvoje metu temą, kuri sovietmečiu galėjo būti nagrinėjama tik išėivijoje. Konferencijoje lietuvių žydų santykių ir bažnyčios tema svarstyta aptariant Bažnyčios laikyseną žydų atžvilgiu iki nacių okupacijos ir okupacijos metu, Bažnyčios hierarchų poziciją, Bažnyčios atstovų pagalbą gelbstint žydus. Vatikano dokumentas ir įvykusi konferencija atskleidžia dar viena holokausto atminties raidos aspektą – be primestos ir gana smarkiai politizuotos atminties Lietuvoje sukuriamas moralinis klimatas, kuris ne mažai daliai lietuvių turi daugiau įtakos negu tarptautiniu lygiu sprendžiamos holokausto atminties problemos.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios laikysena holokausto atžvilgiu yra svarbi ir gana opi tema Lietuvos holokausto istoriografijoje. Tokį svarbumą įtakoja gana priešaringi vertinimai ir tų vertinimų įtakojamas bendras holokausto atminties kontekstas, ypač tuo atveju jeigu Bažnyčios kaip moralinio autoriteto pozicija laikytina esmine galėjusia arba negalėjusia paveikti lietuvių dalyvavimą (aktyvų ar pasyvų) žydų žudyme. Šiuo požiūriu bažnyčios kaip moralinio autoriteto – pozicija holokausto atžvilgiu plačiai svarstyta ir vertinta pasaulinėje holokausto istoriografijoje, kurią iš esmės sudaro dvi kryptys: popiežių kritikuojanti istoriografija – kaltinimai Vatikanui dėl šaltos diplomatijos, neatsižvelgiant į šimtais tūkstančių žudomus žmones, kita – popiežiaus poziciją teisinanti istoriografija, dažniausiai remiasi iki karo, karo metu ir po karo išleistais Vatikano dokumentais. Pasak A. Streikaus, Lietuvos katalikų bažnyčios poziciją geriau nagrinėti paisant Vatikano požiūrio ir motyvų (Streikus, p. 221). Vatikanas laikėsi nuostatos, kad padėti žydams galima tik diplomatinėmis priemonėmis, ne protestais, tai reiškia tik tokiu būdu, kuris žydams nepakenktų labiau, o nesukonkretinta Šventojo sosto kalbėjimo maniera apie žydų pasmerkimą mirčiai laikoma tradicine Bažnyčios principo kalbėti ne apie klystančiuosius o apie klaidas išraiška (Streikus, p. 223). Taigi, popiežiaus diplomatinė taktika buvo atsargi pagalba žydams, tiek atvira tiek nesikišimo, kad nepakenktų. Kurį pagalbos būdą taikyti buvo palikta vietos vyskupų valiai (Streikus, p. 225). Šiandien Lietuvos istoriografijoje laikomasi nuomonės, kad bažnyčios hierarchijos pozicija buvo labiau konformistinė, negu pilietiška (Brandišauskas, p. 147), tačiau pasak Brandišausko, vienokia ar kitokia ji nebūtų pakeitusi žydų likimo Lietuvoje, nes „sunku pasakyti, ar Lietuvos Bažnyčios hierarchai galėjo svarstyti taip kaip popiežius ir jo aplinka“ (Brandišauskas, p. 147). Lietuvos istorikų taip pat laikomasi nuostatos, kad nagrinėjant bažnyčios hierarchų poziciją žydų klausimu svarbu įvertinti Bažnyčios ryšius su okupantų valdžia (Sužiedėlis, p. 127, Bubnys, Brandišauskas, Streikus?). Pastarieji buvo geresni su naciais negu bolševikais, jau vien dėl to, kad išlaikytas kiek įmanoma abipusis nesikišimo į politikos ir religijos reikalus principas (Bubnys, p. 213). Dažnai istorikų pabrėžiama, kad vokiečiai aktyviai naudojosi lietuvių neapykanta bolševikams ir bolševizmo grįžimo baime, tuo iš dalies aiškinama ir bažnyčios išlaikytas atstumas žydų klausimu, hierarchų pasisakymai (Skvirecko dienoraštis, padėkos (laiškas Hitleriui ir Vatikanui už Hitlerį) ir atsišaukimai (Brangūs tautiečiai) (Bubnys, p. 216, Brandišauskas 144-147 ). Komisijos pateiktose išvadose dėl LKB vaidmens nacių okupacijos laikotarpiu, teigiama, kad LKB vadovybė vokiečių kariuomenę sutiko palankiai, kaip išsigelbėjimą nuo bolševikinio teroro, tačiau su civiline nacių valdžia santykiai išliko įtempti. Dėl bažnyčios pozicijos žudynių klausimu komisija pateikė tokią išvadą: „LKB vadovybė bandė panaudoti savo autoritetą žydų persekiojimui sustabdyti. Tiesa, liudijimų apie tiesioginius vyskupų protestus prieš žydų žudynes kol kas negalima nei pagrįsti

patikimais istoriniais šaltiniais nei jų paneigti. Kai kurie vyskupai nacių okupacijos pradžioje perspėjo tikinčiuosius nedalyvauti žudynėse. Be to, episkopatas bandė užtarti pakrikštytus žydus. Žydų žudynes viešai pasmerkė ir keletas provincijos kunigų“. Nemažai bažnyčios poziciją nagrinėjusių lietuvių autorių laikosi nuostatos, kad nepaisant gana įtakingos lietuvių sąmonei nacių ir LAF'o antisemitinės propagandos, Bažnyčios atstovų dėkingumo laišakai Hitleriui ir Vatikanui [Popiežiui?], atsišaukimai spaudoje [kaip Brangus Tautiečiai], gana rezervuotos protesto formos (Brizgio ir kitų apsilankymai, memorandumai), neturėtų būti vertinami kaip bažnyčios pritarimas Lietuvos žydų genocidui. (Vareikis, Šepetys, Streikus.)] Vareikis teigia, kad bažnyčia niekada nepalaikė rasizmo ir jos „atstovai niekada nekalbėjo apie rasinį judėjų ir krikščionių santykių aspektą“, [į išnašas: „tarpukario antisemitinė propaganda ir antijudėjiniai mitai veikė labiau žemutinį socialinį sluoksnį, kuris nors ir atlikdavo dvasines Katalikų Bažnyčios prievoles kaip simbolinį aktą, bet jų giliau nebuvo įsisąmoninęs, kaip nebuvo įsisąmoninęs ir universalių moralės normų“ (Vareikis, p. 93)].

## 5. Holokausto prielaidų problematika

Lietuvių antisemitizmas (**taisyti**) – kita svarbi problema, kurią dažnai lydi istoriografinės kontroversijos. Lietuvos istoriografijoje laikomasi nuomonės, kad bažnyčia nebuvo atsiribojusi nuo antijudaistinių prietarų (tradiciniai mitai apie ritualines žmogžudystes ir pan.) jokiais laikais, (Pacevičius), o modernusis antisemitizmas prasidėjo kartu su tautinių interesų iškilimu – Valančiaus (per bažnyčią) ir Kudirkos ekonominis antisemitizmas, tai paruošė palankią dirvą antisemitizmui plėtotis Lietuvoje vėliau (Sirutavičius), Nuo Valančiaus ir Kudirkos laikų antisemitizmas palaikomas bažnyčios išliko gajus visą nepriklausomybės laikotarpį, nors ir neskatinamas valdžios (kaip kai kuriuose kituose Europos kraštuose). Pasak V. Vareikio, antisemitizmas buvo labiau grindžiamas lietuvių ir žydų bendruomenių atskirumu, antijudaistiniais stereotipais, ir tik 4 deš. pabaigoje antisemitinės nuotaikos ėmė stiprėti dėl pasaulinės ekonominės krizės padarinių jaučiamų Lietuvoje, dėl žydo bolševiko stereotipo, dėl iš Vokietijos ir Lenkijos sklindančios antisemitinės rasistinės propagandos (Vareikis, tyrimas komisijai). Antisemitizmas, komisijos įvertintas, kaip holokausto Lietuvoje prielaida. Išvadose teigiama, kad baigiantis 4 deš. antisemitizmas sustiprėjo pirmiausia dėl ekonominių priežasčių, 1940 m. birželį sekusi okupacija dar labiau sustiprino žydo bolševiko stereotipą, LAF'o atsišaukimai, iš Vokietijos sklidusi antisemitinė-rasistinė propaganda darė nemažą poveikį lietuvių sąmonei. Komisijos padarytose išvadose taip pat teigiama, kad priešišką žydams pirmuoju sovietmečiu sustiprino skirtinga geopolitinė abiejų tautų orientacija ir 4 deš. pabaigoje patirti politiniai ir diplomatiniai pralaimėjimai. Šioje vietoje paminėtinas

holokausto istoriografijoje pasireiškiantis antisemitizmo pervertinimo efektas – kalbant apie antisemitizmą kaip holokausto Lietuvoje prielaidą svarbu atskirti modernųjį rasinį antisemitizmą nuo tradicinio, antijudėjiniais prietaisais grįsto antisemitizmo (Šepetys, Jegelevičius). [Čia gal Šepečio apie antisemitizmo vienoviškumą įdėti]. Toks antisemitizmo kaip žudynių prielaidos sureikšminimas, prieštarauja dažnai minimiems ir visiems gerai žinomiems faktams apie antisemitinių išpuolių ir pogromų, propagandos ir įstatymų nebuvimą, todėl kaip vienas iš žudynių priežasčių derėtų laikyti gryną rasistinį antisemitizmą sietiną su naciais ir jų politika ir praktika, kuriam įtvirtinti buvo pasitelkiami tiek žydo komunisto stereotipas tiek tradiciniai antisemitiniai-antijudaistiniai prietaisai (Jegelevičius, p. 167).

Lietuvos holokausto istoriografijoje nagrinėjančioje lietuvių antisemitizmą kaip holokausto prielaidą galima išskirti keletą tendencijų: 1) teigiama, kad nuo Valančiaus antisemitizmas įgavo modernų pavidalą, tačiau buvo paremtas labiau antijudėjiniais prietaisais lėmusiais visuomenės grupių atskirumą, tokį 4 deš. pabaigoje antisemitizmą sustiprino ekonominė krizė, iš Vokietijos ir Lenkijos sklindančios rasistinės nuotaikos, sovietų okupacija ir ją lydėjęs žydo komunisto stereotipas, antisemitizmas laikomas svarbia holokausto prielaida; 2) antisemitizmas Lietuvoje iki karo buvo buitinis paremtas antijudėjiniais prietaisais, tokį antisemitizmą iš esmės „pakoregavo“ nacių propaganda, dėl ko jis pavirto į rasistinį antisemitizmą, tačiau tai nelaikoma esmine holokausto prielaida. Abiem atvejais istoriografijoje laikomasi nuostatos, kad be antisemitizmo žydų žudynes Lietuvoje vyko ir dėl skirtingų žydų ir lietuvių politinių orientacijų, įsitikinimo, kad žydai yra bolševikai ir tautos išdavikai, LAF'o antisemitinės artimos nacių retorikai propagandos.

Apibendrinant galima teigti, kad Lietuvos istoriografijoje žydų istorija Lietuvoje yra nagrinėjama tradiciškai faktografavimo prasme, aprašinėjant, t. y. atskleidžiant kuo daugiau faktų nuo žydų istorijos Lietuvoje pradžios iki Katastrofos, tačiau nekeliant teorinių problemų. To pasekoje istorikų nagrinėjamas holokausto Lietuvoje problemas galima bandyti suskirstyti į dvi grupes apimančias skirtingas tyrinėjimų sritis. Pirmajai grupei priskirtinos temos, kurių nagrinėjimas padėtų atsakyti į klausimą kaip vyko holokaustas – šioje grupėje istorikų svarbiausia užduotimi yra laikoma išnagrinėti t. y. atskleisti kuo daugiau faktų apie tai: kaip vyko birželio sukilimas, koks LAF'o ir LV vaidmuo, kaip vyko žydų žudynės iki vokiečių atėjimo, kaip vyko organizuotos žydų žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį, 1941-1944 m. getų laikotarpiu, kaip vyko žudymai provincijoje, žydų turto likimas. Antrajai grupei priskirtinos temos, kurių nagrinėjimas turėtų atskleisti holokausto prielaidas, t. y. suvokti kodėl vyko holokaustas – todėl svarbiausia išnagrinėti: kodėl lietuviai žudyti pradėjo taip spontaniškai ir žiauriai, kodėl dideliu mastu kolaboravo su naciais, kodėl dauguma

lietuvių pasyviai stebėjo, kokia ir kodėl buvo Bažnyčios pozicija (kodėl bažnyčia nesikišo, koks buvo bažnyčios vaidmuo kaip moralinio autoriteto).

## II. VALSTYBINĖ ATMINTIES POLITIKA

### 1. Iš išorės padiktuota įpareigojanti atmintis

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje žydų kultūros iš esmės neliko valstybiniame lygmenyje po to kai buvo galutinai sugriauta Didžioji Sinagoga, ir uždarytas Vilniaus žydų muziejus. Kalbėti apie holokausto atminimą sovietmečiu galima tik sovietų propagandos kontekste. Žudikų persekiojimas ir teismai intensyviai vyko 1944-1947 m. nuteista mirties bausme 257 genocido dalyviai, 1956-1969 m. dar 40, manoma, kad sovietai tą darė siekdami nukreipti dėmesį nuo vykdomų genocido veiksmų prieš SSRS okupuotas valstybes, ypač po to kai pasirašė genocido konvenciją (pažiūrėti internete). Propagandos tikslais nemažai medžiagos apie nusikaltėlius gyvenančius Vakaruose paruošta KGB ir perduota Vakarams siekiant sutrukdyti bet kokioms išeiivių organizuojamoms Baltijos šalių laisvinimo iniciatyvoms per JAV valdžios institucijas (Eidintas p. 201). Nacių okupacijos metais nužudyti žydai masinių kapaviečių memorialuose įvardijami kaip fašistų ir buržuazinių nacionalistų nužudyti tarybiniai piliečiai. Išskyrus keletą lietuvių ir žydų bendruomenių miglotų ir sudėtingų bandymų kalbėtis emigracijoje, iš esmės joks dialogas nuo karo pabaigos tarp lietuvių ir žydų nevyko. Santykiai tarp likusių gyvų ar iš Sovietų sąjungos atvykusių žydų buvo stabilūs, kaimyniški, nors ir pasitaikydavo žydų keršto veiksmų per sovietinio saugumo organų veiklą (Eidintas p. 198).

Sovietmečiu slopintos žydų kultūros atminties atgimimas sietinas su Sąjūdžiu. 1988 m. rugpjūčio 25 d. įkurta Lietuvos žydų kultūros rėmimo draugija, tą pačių metų spalio 21 d. išėjo potvarkis skirti patalpas Žydų muziejui ir kultūros centrui atkurti. Lietuvos žydų kultūros rėmimo draugijos steigiamajame susirinkime 1989 m. kovo 5 d. Persitvarkymo sąjūdžio seimo atstovų kalboje buvo gana nuosekliai išdėstytas oficialus Sąjūdžio požiūris į žydų ir lietuvių istoriją, buvo teigiama, kad vokiečių okupacijos metais, kada nebegaliojo Lietuvos Konstitucija ir įstatymai dauguma Lietuvos žydų buvo sunaikinta, kad sovietų okupacijos metu tarp Lietuvos žydų pasitaikė tokių kurie pritarė stalinizmo sauvalei, kad tokie atvejai buvo panaudoti nacių propagandos, o tai kartu su 1940-1941 m. tvyrojusia amoralumo ir beteisiškumo atmosfera sukūrė palankią dirvą smurtui prieš žydus, kuriame dalyvavo ir lietuviai, tačiau pabrėžiama, kad nesutinkama su kaltinimais visai tautai už žydų

žudymą, kartu pripažįstant jaučiamą kaltę už „demoralizuotus lietuvius karo metais dalyvavusius žydų žudynėse“. Kalboje taip pat išsakyta viltis atitaisyti nors dalį dvasinių, kultūrinių skriaudų. Išdėstytas požiūris atkleidžia Lietuvos valstybės atkūrimo iniciatyvinės grupės deklaruojamų atviros pilietinės visuomenės idėjomis paremtą praeities įvertinimą, tai turėjo signalizuoti koku keliu atminties politikoje bus einama po to kai valstybė teisiškai egzistuos. 1989 m. rugpjūčio 31 d. išėjo įsakymas skirti žydų mokyklai patalpas (Juozapavičiaus g. 12) ir numatyti žydų vidurinės mokyklos statybą, po mėnesio paskelbta dėl nuo spalio 1 d. atidaromo vaikų darželio žydų tautybės vaikams idiš kalba. Nuo 1989 m. spalio 1 d. pradėjo veikti Valstybinis žydų muziejus. Tų pačių metų lapkričio 2 d. išleistas įsakymas dėl radijo laidų įsteigimo Lietuvos tautoms rusų, lenkų, baltarusių, ukrainiečių, žydų kalbomis.

Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio XI seimo sesijoje priimtos LPS tautinės politikos Lietuvoje principinės nuostatos, dokumente skelbiama, kad „Sąjūdžio tautinės politikos principinės nuostatos grinžiamos bendražmogiškomis vertybėmis, tarptautinės teisės nuostatomis, visų Lietuvos tautinių bendrijų interesais bei istorinėmis Lietuvos valstybės tautinės politikos tradicijomis“, o tautiniai klausimai sprendžiami vadovaujantis šiais principais: 1) Tautinės teisės ir pareigos kaip neatskiriama pilietinių teisių ir pareigų dalis; 2) Tautinės saviraiškos ir tautinio apsisprendimo laisvė; 3) Tautinių bendrijų kultūrinės veiklos savarankiškumas ir jų atsakomybė; 4) Valstybinės kalbos statuso įgyvendinimas, užtikrinant kitakalbių piliečių teises; (p. 13). Kitą dieną po Nepriklausomybės akto pasirašymo Aukščiausioji taryba kreipėsi į Lietuvos tautines bendrijas kviesdama „broliškam darbui – kurio tikslas – sugrąžinti Lietuvą į laisvų demokratinių Europos valstybių šeimą, užtikrinti visų Lietuvos piliečių, visų tautinių bendrijų teises puoselėti savo kalbą, kultūrą, papročius. Kreipimesi buvo žadama, kad „visi Lietuvos valstybės politiniai ir ekonominiai sprendimai bus daromi, atsižvelgiant į visų Lietuvoje gyvenančių tautinių bendrijų interesus, nepažeidžiant jų nacionalinio orumo ir teisių“ (p. 16). Balandžio 22 d. sąjūdžio programoje ir įstatuose paskelbiama, kad tautinė savimonė ir saviraiška yra savaiminės vertybės, o tautinių bendrijų kultūrinė autonomija turi būti garantuojama įstatymu. 1990 m. balandžio 26 d. V. Landsbergio pasirašytame AT prezidiumo pareiškingame pranešame apie žydų žudikų pasmerkimą, valstybės pagalbą atkuriant žydų kultūrinį gyvenimą, puoselėjant religiją ir tautinę tapatybę, šalia sveikinimo 42-ųjų Izraelio Nepriklausomybės metinių proga aiškiai išreiškiamas noras palaikyti gerus ryšius su Izraeliu ir ten gyvenančiais Lietuvos žydais.

Siekis užmegzti palaikyti gerus santykius su Lietuvos ir pasaulio žydais neretai vertinamas kaip vienas iš V. Landsbergio diplomatijos tikslų užtikrinti pasaulinę politikos opinią, kad lietuvių tautinis judėjimas nėra antidemokratiškas, antisemitinis ar nacionalistinis, juolab kad tuo metu sovietų ir Vakarų spaudoje pasirodė straipsnių, kuriuose lietuviai nacionalistai buvo kaltinami žydų

žudymu karo metais (Eidintas ir Berenis, p. 217). Reikia pripažinti, kad Vytauto Landsbergio veiksmai siekiant atkurti gerus santykius su pasaulio žydais buvo ryžtingi ir atkaklūs. 1990 m. birželio 26 d. laiške Izraelio Kneseto pirmininkui Dovui Šilanskiui V. Landsbergis išreiškė norą „atvirom akim žvelgti į praeitį“ patikino, kad bus saugomas genocido aukų atminimas, kad Lietuvos Respublikos įstatymas saugo dabar šalyje gyvenančių žydų tautinį orumą, ir išreiškė viltį užmegzti bet kokio lygio diplomatinis santykius. Tais pačiais metais spalio 31 d. Aukščiausios Tarybos prezidiumo įsaku „Dėl atmintinų dienų“ rugsėjo 23 d. nustatyta kaip atmintina Žydų genocido diena, o lapkričio 7 d. nutarimu rajono savivaldybėms kartu su Lietuvos žydų kultūros draugija ir Valstybiniu žydų muziejumi pavesta apsvarstyti masinių žudymo vietų ir žydų kapinių tvarkymo bei ženklinimo eigą ir imtis priemonių tuos darbus baigti iki 1991 m. gegužės 15 d., nutarime pavesta pažymėti neteisėtai likviduotas žydų laidojimo vietas, įvardyti „tokio barbarizmo“ kaltininkus, taip pat patikslinus laidojimo vietų paminklinėse lentose užrašus ir nustačius tikrąsias aplinkybes juos pakeisti ir nurodyti nužudytųjų tautybę, skaičių bei kitus duomenis. 1991 m. vasario mėn. Valstybiniam žydų muziejui perduotas Panerių muziejus, taip pat visos iki 1949 m. jam priklausiusios vertybės, šiam muziejui taip pat pavesta tvarkyti LŽKC perduotą pastatą esantį Pylimo g. 4. (gegužės 22 d. nutarimas).

Pirmuosius įtarimus, kad Lietuva gerindama lietuvių žydų santykius siekia politinės „naudos“ ypač sustiprino kelios AT deklaracijos paskelbto nepraėjus ne keliems mėnesiams po Nepriklausomybės paskelbimo. 1990 m. gegužės 8 d. AT pareiškime „Dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais“ lietuvių tautos vardu pasmerktas hitlerinės okupacijos metais Lietuvoje vykdytas genocidas prieš žydų tautą, pažymėta, kad tarp okupantams tarnavusių budelių buvo ir Lietuvos piliečių. Geleževičius teigia, kad pareiškimas buvo pirmasis atkurtos valstybės dokumentas, sulaukęs kritikos Vakaruose – teigiama, kad frazė „Lietuvos piliečiai“ yra netiksli, nes neįvardijama, kad tai buvo lietuviai, taip pat teigama, kad pareiškime nieko nepasakoma apie lietuvių žudikų skaičių.

## 2. Dviprasmiška rehabilitacija

1990 m. gegužės 2 d. priimamas vadinamasis rehabilitacijos (nuoroda į Geleževičių, p. 10) įstatymas „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“. Įstatymas numato, kad atstatomos teisės tų Lietuvos gyventojų, kurie už pasipriešinimą agresijai ir okupaciniams režimams tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų buvo nuteisti represinių organų, įkalinti neteisimine tvarka, išstremti iš Lietuvos. Įstatymas pasipriešinimo dalyvių kovą įvertino kaip tautos



teisės į savigyną pasireiškimą. Nustatyta, kad pažymėjimus apie teisių atkūrimą teismo institucijų represuotiems asmenims išduoda LR Aukščiausiasis Teismas, ne teismo tvarka represuotiems asmenims – prokuratūra, ištreptiems asmenims – Vidaus reikalų ministerija. Pagal įstatymą minėtos teisės neatstatomos „asmenims dalyvavusiems darant genocido nusikaltimus, taip pat beginklių žmonių žudynėse ir kankinimuose“, pagal birželį išėjusį nutarimą – buvusieji geto kaliniai naudojami tokiais lengvatomis kaip ir iš Lietuvos Respublikos ištrepti ir reabilituoti asmenys. Šio teisės akto įgyvendinimas buvo lemtingas lietuvių ir žydų santykiams. Po įstatymo įsigaliojimo skubiai pradėtas reabilitacijos procesas buvo chaotiškas ir netikslus [nebuvo tikslus]. Teigiama, kad reabilituotų asmenų yra apie 50 tūkstančių, tačiau iki šiol nėra žinomas tikslus skaičius (Geleževičius, p. 11). Spartus reabilitacijos procesas iš dalies atskleidžia to meto realijas – tūkstančiai žmonių patyrusių trėmimus, lagerius, kalėjimus nekantriai laukė teisingumo atkūrimo momento, daugeliui moraline prasme tai reiškė patirtų išgyvenimų įvertinimą. Toks teisių atkūrimo procesas netruko sulaukti priekaištų, kad reabilituojami ir žydų žudynių dalyviai. 1991 m. rugsėjo 5 d. „The New York Times“ išspausdintas S. Kinzerio straipsnis, kuriame rašoma, kad Lietuvos vyriausybė reabilituoja asmenis nuteistus kaip nacistinius karo nusikaltėlius, o rugsėjo 6 d. Aukščiausios tarybos pirmininkas V. Landsbergis gavo pasiūlymą iš septynių JAV kongresmenų bendradarbiauti su JAV Teisingumo departamentu. Minėti du įvykiai atskleidė, kad reabilitacijos byla ėmė „įgauti kuo rimčiausią pobūdį“, V. Landsbergis į tai reagavo rugsėjo 9 d. pareiškimu, kuriame teigiama, kad „nei vienas asmuo, kurio kaltė žydų genocido ar kitų beginklių žmonių žudymo veiksmuose laikoma įrodyta, negali būti reabilituotas. (...) todėl apie 500 reabilitacijos prašymų buvo atmesta. (...) Klaidų galėjo būti padaryta tada, kai Lietuvos Respublikos generalinė prokuratūra savo išvadoms nedisponavo jokia kita medžiaga, vien gaunama iš SSRS KGB, ir ja neatsargiai pasiklioavė“. Nepaisant kritikos, Lietuvos atkuriamoji valdžia visą laiką laikėsi požiūrio, kad reabilitacijos procesas vyksta sklandžiai ir iki pat Aukščiausios Tarybos-Atkuriamojo Seimo kadencijos pabaigos jokių veiksmų dėl reabilitacijų tikrinimo arba atšaukimo nebuvo imtasi (Geleževičius, p. 22). Tik po 1992 m. spalį-lapkritį įvykusių rinkimų, kuriuose balsų daugumą gavo Lietuvos demokratinė darbo partija pirmą kartą aukščiausiu lygiu Lietuvoje pripažinta, kad 5 asmenų reabilitacijos suteiktos pagal įstatymą buvo neteisėtos, nes pilietinės teisės buvo grąžintos asmenims, kurie dalyvavo genocide (Geleževičius, p. 24). Vėliau išrinktas prezidentu A. Brazauskas suteikė Izraelio atstovams galimybę susipažinti su Lietuvos archyvuose saugomomis sovietmečiu nuteistų žydšaudžių bylomis. Nors iš esmės didelių pokyčių A. Brazausko kadencijos pradžioje dereabilitavimo procese nepasiekta, vis dėl to po truputį buvo judama į priekį. 1995 m. vasario 3 d. A. Brazauskas priėmė Izraelio atstovų vizitą, kuris turėjo nemažai įtakos sprendžiant nepagrįstų reabilitacijų atšaukimo problemą. Susitikimo rezultatas buvo prieš pat Lietuvos

Prezidento vizitą į Izraelį paskelbtas dekretas vasario 22 d. Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo įamžinimo“, vasario 24 d. „Dėl pažymėjimų apie neteisėtą represavimą išdavimo teisėtumo patikrinimo“. Pastarieji dekretai, kartu su 1995 m. birželio 29 d. dekretu, kuriuo pateiktos Seimui svarstyti įstatymo „Dėl asmenų represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams teisių atkūrimo“ – papildyto įstatymo penktasis punktas nustatė, kad paaiškėjus aplinkybėms, sukėlusioms abejonių dėl jau suteiktos rehabilitacijos pagrįstumo, gali būti inicijuojamas ankstesnio sprendimo panaikinimas, t. y. dereabilitacija – suteikė teisinį pagrindą dereabilitacijai. Iki 2002 m. rugsėjo 6 d. Lietuva dereabilitavo per šimtą asmenų, kurie buvo teisti už genocidą (Geleževičius, p. 34).

### 3. Teismas kaip teisingos atminties liudijimas

Kita svarbi Lietuvos ir žydų santykius temdanti problema – masinių žydų žudynių dalyvių teismas. Sovietmečiu vienaip ar kitaip buvo nuteista iki 1300 asmenų susijusių su žydų žudymu (Geleževičius, p. 41), tačiau Lietuvoje niekada nebuvo nuteistas nė vienas žydšaudys. Pasak Geleževičiaus ši aplinkybė nemažai įtakojo S. Wiesenthalio centro vadovo atkaklias pastangas surengti Lietuvoje „normalų“ teismo procesą. Kita vertus tai, kad Lietuvoje tiksliai nėra žinoma, kiek asmenų buvo įsitraukę į holokaustą iš esmės komplikavo situaciją. Visų pirma neaišku, daug ar mažai žudikų buvo nuteista sovietmečiu, antra – niekas nebežino, kur dingo likę, kurie nesulaukė jokio atpildo. Geleževičius daro prielaidą, kad dauguma šių žmonių žuvo pokario kovose arba tiesiog išmirė (gal papasakoti apie operaciją: paskutinis šansas), o toks nusikaltusiu nebuvimas paskatino nacių medžiotojus žvalgytis nusikaltėlių užsienyje. Tokiu būdu prasidėjo Aleksandro Lileikio byla, kuri šalia rehabilitacijos problemos dar labiau prisidėjo prie Lietuvos valstybės įvaizdžio šlijimo, nes šios bylos eiga taip pat turėjo daug ką atskleisti tarptautiniu politiniu lygmeniu apie tai, kaip Lietuva iš tiesų suvokia holokaustą. Politinis spaudimas vykdyti teisingumą didėjo, tačiau teisinis procesas dėl to greitesnis Lietuvoje nebuvo. „Įkalčių trūkumas“ buvo pagrindinis argumentas išreikštas politiniu lygmeniu (1995 m. vasario mėn. Lietuvos vyriausybė informavo JAV ambasados pareigūnus, kad neturi jokių dokumentų įrodančių, jog A. Lileikis dalyvavo žydų žudynėse ir dėl to jam negalima kelti baudžiamosios bylos – Geleževičius, p. 63) ir turėjęs atremti visus kaltinimus dėl bylos vilkinimo, o kaltinimų būta gana rimtų (E. Zuroffo – pasisakymai JAV ir Rusijos spaudoje, Odedo ben Huro kalba Seime Gaono 200-ųjų mirties metinių proga.) 1992 m. balandžio 9 d. įstatymu „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, Lietuva prisijungė prie Tarptautinės genocido konvencijos (?), įstatymu numatyta, kad Lietuvos žmonių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų deportavimas, įvykdyti nacistinės Vokietijos ar

SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais, atitinka tarptautinės teisės normose numatyto genocido nusikaltimo požymius. Pagal šį teisės aktą genocido sąvokos taikymas Lietuvoje buvo išplėstas apimant ne tik etnines, nacionalines, rasines, etnines ar religines grupės žmonių žudymą, bet ir politinės bei socialinės grupės žmonių žudymą ar kankinimą. 1998 m. pagrindinės šio įstatymo nuostatos perkeltos į Baudžiamąjį kodeksą. Šie teisės aktai Lietuvos valstybę įpareigoja imtis visų priemonių, kad žmonijai nusikaltę asmenys būtų teisiami. Generalinės prokuratūros specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis prokuroras R. Valentukevičius teigia, kad karo nusikaltimų ir genocido bylose dažniausiai vienintelis likęs įrodymas būna – archyvinė medžiaga (Geleževičius, p. 56). Lietuvos atveju situaciją komplikuoja jau minėtasis įkalčių trūkumas, atsirandantis, tada kai tokio pobūdžio nusikaltimai yra tiriami praėjus ilgam laiko tarpui – per 50 metų išmirė didžioji dauguma žudikų, o liudininkai nebe daug tepresimena, antra Lietuvos archyvai yra sovietmečio archyvai, kas reiškia, kad kokiomis duomenys negali būti absoliučiai patikimi, jeigu jų ir yra siekiant įvertinti objektyviai tokių dokumentų turinį negalima ignoruoti totalitarinių režimams būdingų klastočių tikimybės (iš Totalitarizmo ištakų pareferuoti). Vilkinimo procesą kuriuo buvo kaltinama Lietuva (visi kas tik netingėjo) išryškėja žvelgiant į A. Lileikio visos bylos chronologiją. 1994 m. A. Lileikis JAV apkaltintas nuslėpęs savo bendradarbiavimą su naciais (vadovavimą Saugumo policijos batalionui Vilniaus apygardoje – kokio Geleževičiaus, p. 60) už tai jam pasiūlyta atsisakyti tos šalies pilietybės ir grįžti į Lietuvą. Kadangi A. Lileikis atsisakė tą padaryti, prasidėjo du metus trukęs jo ekstradicijos klausimas. Lietuva buvo paraginta reikalauti A. Lileikio ekstradicijos, su tokio turinio laišku 1995 m. gruodžio 15 d. į Lietuvos prezidentą kreipėsi 49 JAV kongresmenai. Atsakydamas JAV valstybės atstovams A. Brazauskas teigė, kad A. Lileikio teismas yra teisinis procesas, kuris neturėtų būti politizuojamas (Geleževičius, p. 51). [Ekstradicijos Lietuva nereikalavo tikindama, kad pagal 1924 m. ekstradicijos sutartį tarp JAV ir Lietuvos nėra numatyta teisinio pagrindo išduoti asmenį, jokių kitų teisinio bendradarbiavimo sutarčių tarp šalių iki to laiko pasirašyta nebuvo. Kol vyko ginčai, 1996 m. A. Lileikis grįžo į Lietuvą savo noru. 1997 m. kovą A. Brazauskas vėl gavo laišką, šįkart 92 Izraelio Kneseto narių pasirašytą raginimą suimti nusikaltėlį. Lietuvos prokuratūra A. Lileikio bylos tyrimą baigė 1997 m., tačiau teismui perduota tik 1998 m. tokį vilkinimą motyvuojant prasta kaltinamojo sveikata. Vėliau iki A. Lileikio mirties 2000 m. prasta sveikata buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios teismo pirmasis posėdis buvo atidėtas, o 1999 m. nutrauktas. 2000 m. vasario mėn. Seimas priėmė svarbias įstatymo pataisas, pagal kurias teisiamasis posėdyje gali dalyvauti nebūdamas teismo salėje, tačiau turėdamas garsinį vaizdinį ryšį su ja. Pataisos taip pat numatė ir išskirtinį simbolinio teisingumo akto vykdymą kai nuteistasis dėl ligos gali bausmės nevykdyti kol pasveiks. Simbolinio teisingumo vykdymas suteikė Lietuvai išskirtinį statusą tarp teisingumo vykdytojų, kokio neturėjo kitos šalys. Paskutinis A. Lileikio

posėdis vyko jam turint garsinį vaizdinį ryšį su teismo sale, tačiau dėl sveikatos problemų vėl buvo nutrauktas ir daugiau niekada nebeatnaujintas nes A. Lileikis mirė. [Gal nereik tokio didelio referato]

Aleksandro Lileikio istorija kaip holokausto atminties testas, iš tiesų gali pasirodyti ganėtinai dviprasmiška: nors valstybiniu lygmeniu buvo daro pareiškimai ir įstatymų pataisos, tačiau pats teismas iš mirties taško judėjo gana sunkiai, nekalbant jau apie tai, kad tikslo taip ir nepasiekė. To pasekoje dabar Lietuva turi vieną geresnių teisinių bazių genocido nusikaltėliams teisti tarp visų pokomunistinių šalių savo teisinės bazės, tačiau paradoksalu, kad nuteistas buvo vienintelis K. Gimžauskas, kuriam 2001 m. paskelbtas teismo nuosprendis, tuo metu K. Gimžauskas buvo 93 metų ir sirgo progresuojančia psichikos liga, todėl negalėjo suvokti savo veiksmų, nuo bausmės jis buvo atleistas.

#### 4. Restitucija – žingsnis link susitaikymo

Kitaip nei rehabilitacija ar nusikaltėlių teismo problemos, restitucija, nepaisant vieno kito nuomonių nesutapimo palyginti Lietuvoje vyko sėkmingai. Išgrobstyto žydų turto restitucija jau pirmaisiais pokario metais tapo svarbia pohlolokaustinės politikos dalimi Vakaruose. Po Antrojo pasaulinio karo buvo atsisakyta tradicinio pralaimėtojo „apmokestinimo“ principo, nes precedentu tapęs Maršalo planas buvo visiškai nauja iki tol pasaulinėje karo istorijoje nežinoma praktika, kai nugalėtojas vardan taikingos ateities padeda pralaimėtojams atsikurti. Šiame „nekeršto“ kontekste gimė moderni restitucijos sąvoka. Prasidėjusi atsakomybės laikotarpį žymėjo Vokietijos savanoriška iniciatyva atkurti politinį ir moralinį teisingumą. 1952 m. pradėtos mokėti kompensacijos aukoms taip pat pažymėjo kitą svarbų moralės aspektą – prisiimti kaltę siekiant sąntarvės su aukomis ir tokiu būdu palengvinti nusikaltimo įveiką sau patiems. Kompensacijos idėją, kaltės retoriką ir dalinis atleidimo pripažinimą, buvo išreikšti per restituciją, taip atveriant galimybę naujiems tarptautiniams ryšiams. Per restituciją nebuvo reiškiamą intencija užmiršti holokaustą, tačiau taip buvo sukurtas mechanizmas iškęsti skausmą ir pripažinti netektį bei atsakomybę (Barakan, p. 23-24).

Rytų Europos šalys po karo tokios galimybės imtis nuodėmių išpirkimo neturėjo dėl sovietų okupacijos. Atitinkamai galima pridurti, kad jeigu ne okupacija tikėtina, kad būtent restitucija, sekant Vokietijos pavyzdžiu, būtų pradėjusi holokausto įveikos Lietuvoje procesą, be abejo žymiai anksčiau.

Grąžintinas žydų turtas paprastai skiriamas į privačių asmenų nuosavybę ir žydų bendruomenių nuosavybę, kartais išskiriant trečiąją – paveldėtojų neturinčią arba apleistą nuosavybę rūši.

Lietuvoje pirmenybė teikiama nuosavybėms gražinimas žydų bendruomenių (Geleževičius, p. 112). Šiam turtui daugiausia dėmesio skiria ir pasaulinės žydų organizacijos, tarp kurių svarbiausia vaidmuo tenka Pasaulio žydų restitucijos organizacijai, Europos žydų bendruomenių taryba, S. Wiesenthalio centrai, Amerikos žydų komitetui. Restitucijos procesas Lietuvoje kaip ir visa holokausto atmintis taip pat buvo „padiktuotas“ iš išorės, priemonės pasiekti rezultatui taip pat buvo naudojamos ir politinės. Geleževičius mini, kad tiek žydų tiek apskritai okupacijos laikais atimtą nuosavybės gražinimą yra bandoma susieti su atsikūrusių Centrinės ir Vidurio Europos valstybių siekiu integruotis į Vakarų pasaulį. Todėl nenuostabu narystei Europos sąjungoje ir NATO buvo būtina įvykdytos arba vykdomos restitucijos sąlyga (Geleževičius, p. 120). Atkūrusi Nepriklausomybę Lietuva prisijungė prie Europos žmogaus teisių konvencijos ir pripažino šventą visų žmonių nuosavybės teisę į jų asmeninį turtą. Ši nuostata Lietuvos atveju įgauna papildomų prasmų, jeigu neignoruojami žinomi žydų turto grobimo Lietuvoje aspektai, koku mastu tai buvo daroma ir koks vaidmuo teko žydų turtui lietuviams stebint varomus šaudyti žydus. Prasidėjusio privatizacijos ir turto gražinimo iki okupacijos egzistavusioms religinėms bendruomenėms proceso metu Lietuvos žydams buvo taip pat gražinta nedidelė dalis turto (1990 m. įstatymas „Dėl maldos namų bei kitų pastatų gražinimo religinėms bendruomenėms“). Vėliau Lietuvoje buvo priimta eilė įstatymų reglamentuojančių nuosavybės teisių tęstinumą, tačiau atsižvelgiant į okupacinių režimų įvykdytą masinį nuosavybės teisių pažeidimą, iš pradžių Lietuvoje buvo leidžiama tik ribota restitucija (Geleževičius, p. 159). 1995 m. priimtas įstatymas „Dėl religinių bendrijų teisės į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo tvarkos“, pagal kurį nuosavybės teisės atkuriamos religinėms bendrijoms veikusioms Lietuvos Respublikoje iki 1940 m. liepos 21 d. Šio įstatymo priėmimas iš esmės komplikavo žydų turto gražinimą, dėl žydų religinės ir bendruomeninės organizacijos, t. y. atsižvelgiant į tai, kad kiekvienas žydų tautybės asmuo yra ir judėjų religijos išpažinėjas, tapo nebeaišku kam turtas turi būti gražinamas ir koku principu, nes bendruomenės yra kartu ir tautinės ir religinės (Geleževičius, p. 171). Ši netobulų įstatymų problema buvo sprendžiama kai kuriuos nekilnojamo turto objektus išimties tvarka skirti Lietuvos žydų bendruomenei, o tose vietovėse, kur įregistruotos religinės žydų bendruomenės turtą gražinant joms. Pamažu išibėgėję restitucijos procesą pažymėjo 2002 m. Lietuvos Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugotų 309 torų perdavimas.

Apibendrintai galima teigti, kad Lietuvoje, kaip kitose pokomunistinėse Rytų-Vidurio Europos valstybėse restitucija buvo paraginta iš išorės. Lietuvos atveju tai daugiausia buvo žydų bendruomenės nuosavybės teisių į prarastą nekilnojamąjį turtą gražinimas. Nors žydų turto restitucija, reikia paminėti, niekada nebuvo populiaru visuomenėje, politiniu lygmeniu šis procesas vyko ir iki šiol vyksta gana nuosekliai, nors ir lėtai.

## 5. Memorialai patvirtinantys įpareigojančią atmintį

Memorialams valstybinėje holokausto atminties politikoje Nepriklausomybės laikotarpio pradžioje buvo skiriama daugiausiai dėmesio. Tą galima sieti su jau minėtomis Atkuriamojo Seimo pastangomis per gražius santykius su žydais pasiekti tarptautinio pripažinimo, siekiu greičiau pašalinti iš viešo gyvenimo tuos elementus, kurie ryškiausiai atspindėjo okupacinio režimo metodiškai taikytus atminties perkeitinėjimo praktikas ir paprasčiausia pagarbos holokausto aukoms išraiška. 1990 m. lapkričio 7 d. nutarimu miestų ir rajonų savivaldybėms pavesta pažymėti neteisėtai likviduotas žydų laidojimo vietas ir įvardinti tokio barbarizmo kaltininkus, patikslinti ir pakeisti laidojimo vietų paminklinėse lentose užrašus nurodant nužudytųjų tautybę, skaičių bei kitus duomenis. Reikia pažymėti, kad sovietmečiu įkurti memorialai buvo viena iš labiausiai ideologijai pajungtų atminimo vietų. Sovietinių valdžios struktūrų memorialai buvo suvokti kaip didelį poveikį turinti medžiaga socialistinei ideologinei propagandai iš karto po karo. Atitinkamai laiku buvo susivokta ir dėl holokausta išgyvenusių nerimstančios atminties, kurios plėtimasis ideologijai parankus būti negalėjo. Galima teigti, kad holokausto atminties instrumentalizavimas prasidėjo pirmiausiai nuo atmintinų vietų. Holokausto memorialams ideologijos mechanizmo poveikis buvo pritaikytas ypač tiksliai. Žydų žudynių vietose realybės keitimas prasidėjo nuo visiško informacijos ištrynimo apie ten palaidotus žmones, kurie įvardijami kaip fašistų nužudyti tarybiniai piliečiai. „Tarybiniai piliečiai“ arba „hitlerizmo aukos“ kaip ideologijai klusni sąvoka galutinai buvo įtvirtinta užaugus naujai socializmo kartai. Tai lėmė, kad atsikūrusi Lietuvos valstybė paveldėjo dvilypį piliečių požiūrį į šiuos memorialus: nepasitikėjimą memorialais kaip atminimo vietomis, nes dauguma žmonių pergyvenusių nacių okupaciją gana gerai žinojo apie tai, kas tada vyko su Lietuvos žydais (Šutinienė, p. ?); abejingumą „tarybinių piliečių“ memorialams, būdinga labiau jaunesnei kartai, nes tokie piliečiai kaip ir visi kiti sovietiniai elementai buvo suvokiami atsietai nuo Sąjūdžio idėjų. To pasekoje, net ir teisingai pažymėti bei sutvarkyti holokausto memorialai nepriklausomybės pirmąjį dešimtmetį traktuoti kaip istorinės reikšmės paminklai, nepastebint jų išskirtinumo (Vitkus, GR, p. 91).

Memorialuose ypač akivaizdus atminties naudojimas (arba piktnaudojimas), nes memorialai patys savaime yra įpareigojančios atminties pavidalai. Memorialų funkcija yra „priminti“, bet skirtingai nuo atsiminimų arba istoriografijos, ji yra perkelta į etinį-politinį lygmenį, tai reiškia, kad memorialai turėtų būti suvokiami kaip tos visuomenės visuotinai pripažįstama vertybė holokausto atmintį, „niekada daugiau“ prasme, perduoti ateičiai. Šiuo požiūriu holokausto memorialai tampa vienu svarbiausių holokausto atminties plėtos ir kultūros elementų, o tuo pačiu „informatyviu

indikatoriumi“ rodančiu lietuvių susigyvenimo su holokausto atmintimi tendencijas (Vitkus, p. 188).

### III. INDIVIDUALIOSIOS IR KOLEKTYVINĖS HOLOKAUSTO ATMINTIES KONKURENCIJA

#### 1. Prisiminimai – holokausto atminties kultūros plėtros sąlyga

1961 m. Adolfo Eichmanno teismas tapo riboženkliais tarp ilgo ir iš dalies dirbtinio viešo tylėjimo apie nacionalsocializmo nusikaltimus kaip pirmiausia žydų tautos tragediją, ir viešo, intensyvaus ir primygtinio priminimo apie holokaustą kaip unikalią XX a. katastrofą: „Adolfo Eichmanno pagrobimas ir teismas Izraelyje, ir paradoksaliai, Hannah Arendt knyga „Eichmannas Jeruzalėje“ (Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil, 1960) po truputį atkreipė Amerikos žydų ir visų amerikiečių dėmesį į holokaustą. Per Eichmanno teismą kai kurios Amerikos žydų organizacijos dar reiškė abejonių, ar verta platinti žydo-aukos vaizdinį, tačiau šis teismas pirmą kartą parodė Holokaustą – kaip išskirtinį ir išskirtinai žydišką reiškinį“ (Čia geriau Novickas-Valentinavičius, 2001, Nr. 12, p. 669). Hannah Arendt knyga Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil pradėjo diskusijas apie Eichmanno proceso ir atitinkamai visų totalitarinių nusikaltimų specifiškumą. Pasiūlyta „banalaus blogio“ sąvoka atkreipė dėmesį, kad tokio tipo nusikaltimų atžvilgiu neįmanomas nei normalus baudžiantis teismas, nei amnestija, kurios tikslas yra sutartina užmarštis susitaikinimo vardan, nes nėra nei bausmės, kuri atitiktų nusikaltimo mastą, nei nusikaltėlio savimonės, kuri bylotų apie atsakomybę už nusikaltimą ir motyvus. Tuo tarpu pasirodžius straipsnių serijai apie teismo procesą H. Arendt buvo kritikuojama žydų, už antisionistinę poziciją ir nejautrumą tautos skausmui. Eichmanno kaip buko funkcionieriaus įvaizdis, ir pagrindinė idėja, kad toks blogis neturi šaknų, todėl tai galėjo nutikti bet kur ir bet kam pasaulyje, visiškai nebuvo palankus pradėjusiai formuotis holokausto unikalumo temai, kuriai būdinga orientacija į aukas ir jų išgyvenimus, o ne į jokių rėmus, jokių precedentų neturintis nusikaltėlių nežmoniškumas (Novick, 2000, p. 141).

Iki Eichmanno teismo JAV vyravusi tylą dėl holokausto ryški tiek viešojoje tiek privačiojoje sferose. Jeigu ir buvo apie tai kalbama tai tik tarp žydų, labiau tarp išgyvenusių holokaustą, kiti amerikiečiai buvo gana abejingi holokausto temai. (Novick, p. 106). Novickas teigia, kad tokio tylėjimo priežastys galėjo būti trauminės patirties slopinimas, įsitikinimas, kad geriau žvelgti į ateitį, o ne į

praeitį, nes daugumai atvykėlių po karo į Ameriką reikėjo kurtis ir rūpintis ateitimi čia ir dabar. Išskyrus Anos Frank dienoraščio pastatymo Brodvėjuje sėkmę, holokausto išgyvenimais per daug nebuvo domimasi (Novick, p. 117).

Išgyvenysieji holokaustą iš pradžių laikėsi gana atokiai, nuo prasidėjusio atminties vėjaus. Jų prisiminimai bei lagerių patirtį įprasminantys monumentai už šios grupės ribų daugiau nieko ir nepasiekdavo. P. Novickas teigia, kad išgyvenusiųjų vaidmuo holokausto atminties plėtojime ėmė stiprėti JAV, kartu su holokausto kaip šventos ir slaptingos žydų patirties interpretacija, kuri siejama su holokausto išgyvenimo simboliu – Elie Wieseliu. Tokiu būdu iš lėto holokaustą išgyvenusiųjų prisiminimai tapo svarbia holokausto kultūros dalimi. Prisiminimai ilgainiui pradėti laikyti svarbiu istoriniu šaltiniu, todėl juos būtina kaupti ir saugoti. Vėliau išryškėjo dar venas išgyvenusiųjų prisiminimų sureikšminimo aspektas – daugelis užfiksuotų prisiminimų, esančių Yad Vashem nebuvo tikri, t. y. buvo perpasakoti kitų žmonių prisiminimai. Nepaisant to, koks prisiminimų kaip istorinio šaltinio patikimumas, daro išvadą Novickas, jie buvo ir liks svarbiu veiksmu holokausto atminties plėtojime (Novick, p. 275).

Be holokausto kaip išskirtinai žydiškos patirties svarbus holokausto atminties pertekliaus bruožas yra jo emocinis krūvis. Didžiąja dalimi holokausto atminties sklaida yra susijusi su apeliavimu į kiekvieno žmogaus sąžinę ir moralę, iš dalies tą atskleidžia kalbos apie holokausto universalumą, apie holokaustą kaip modernybės pasireiškimą tamsiausiu pavidalu, arba apie Vakarų proto katastrofą. Kita holokausto atminties sklaidos moralinės pretenzijos išraiška galima laikyti holokaustą išgyvenusių atsiminimus, kurie kaip instrumentas holokausto atminties politikoje tampa gana įsakmiu „niekada daugiau“ tonu, tačiau, pagrindinė memuarų funkcija (problema – tai kas perduodama individualiai iš kartos į kartą per pasakojimus staiga yra paviešinama ir randa gana nemažai atjautos, bet kartais ir nesupratimo) išryškėja kai kalbama apie empatijos stiprinimą pasitelkiant skaitančiojo arba stebinčio vaizdajuostėje išpažįstamus prisiminimus, jausmus ir emocijas.

## 2. Holokausto prisiminimai Lietuvoje: nepasitikinti atmintis

Neginčytina, kad holokaustą išgyvenusiųjų prisiminimai tapo svarbia holokausto atminties kultūros dalimi Vakaruose, tačiau posovietinėse visuomenėse tokio svarbaus vaidmens memuarams suteikta nebuvo (stilius). Sovietmečiu holokausto aukų prisiminimai buvo pajungti ideologijai (Vitkus, p. 96-112), jais buvo manipuluojama. Nepriklausomybės laikotarpiu išleistų atsiminimų didžiąją daugumą sudaro buvusių Lietuvos getų kalinių atsiminimai, kas neabejotinai šiek tiek prisideda prie



išleistos memuaristikos aktualumo Lietuvoje. Išlikusių holokausto aukų prisiminimams būdinga kalbėti apie Lietuvoje vykusią žudynių priežasčių tarsi persvarstant iš naujo visą Lietuvos žydų gyvenimo „šalia“ istoriją koncentruojantis ties tokiais lietuvių antisemitizmo „davikliais“ kaip bažnyčios formuojami antijudaistiniai stereotipai, žydų gyvenimo būdo kitoniškumas, kuris lėmė tautų atskirumą, ekonominė lietuvių ir žydų konkurencija tarpukariu, žydo komunisto arba išdaviko įvaizdis. Išlikusiųjų atsiminimams būdinga taip pat pabrėžti, kad lietuvių žudikų ir pasyvių stebėtojų elgesiui lemiamos įtakos šalia dar iki karo sklidusios nacių propagandos turėjo bažnyčia, kurios vaidmuo neginčijamas lietuvių kaip daugumos katalikų moralei, taip pat LAF'o iš esmės antisemitinės, o Laikinosios vyriausybės pasyvios pozicijos. To pasekoje holokausto aukų atsiminimuose visuomet yra pateikiama svarbių argumentų, kuriais siekiama minėtus stereotipinius antisemitinius įsitikinimus atremti. Ši tendencija ypač ryški, kuomet yra rašoma apie žydų dalyvavimą komunistinėje veikloje arba lietuvių sąmonėje „užstrigusį“ masinio žydų jaunuolių dalyvavimo su gėlėmis sutinkant sovietinius okupantus Kaune vaizdinį. Pasakojimuose apie kasdieninį gyvenimą mėgstama pateikti laimingo žydų gyvenimo epizodus, kaip priešpriešą po to vykusiams nežmoniškumams, taip pat daug dėmesio skiriama ypač turtingam ir turiningam žydų kultūriniam gyvenimui Lietuvoje. Svarbi prisiminimų dalis yra lietuvių dalyvavimas pasmerktųjų gelbėjime, dažniausiai tėra vienintelis atsakymas į nebylų klausinėjimą, kodėl tylėjo, kodėl nieko nedarė. Gelbėjimas ir teisuolių įvardijimas yra šviesioji tragiškosios patirties pusė, o dažniausiai ir laiminga pabaiga. Pastebėtina, kad memuarinėje literatūroje neretai pateikiami padidinti arba „neįrodyti“ skaičiai, toks padidinimas ypač būdingas kalbant apie žuvusių Lietuvos žydų arba lietuvių dalyvavusių žudynėse skaičių.

Dienoraštis kita svarbi holokausto liudijimų forma, kurios įtaigumu nepasižymi vėliau parašyti prisiminimai, kurie neretai būna papildyti tyrinėtojų atskleistais faktais arba kitų žmonių atsiminimais. Dienoraštis sustiprina autentiškumo įspūdį, skaitytojas suvokia turįs galimybę priartėti prie įvykių betarpiškai, dienoraščio autoriaus dėka įsilieti į pasakojimo erdvę ir laiką kaip amžininkas, kurio neskiria laiko perspektyva, neįtakoja atskleisti nauji faktai. Šia prasme pažymėtinas lietuvių kalba 2004 m. išleistas Hermano Kruko dienoraštis. Žydų liudijimai rašyti getuose ar koncentracijos stovyklose nebuvo labai retas reiškinys, tačiau daugybė tokių užrašų neišliko arba niekada nebuvo surasti. Vilniaus getas, kaip ir daugybė kitų mirties vietų turėjo savo kronikininką. Pabėgęs iš Varšuvos, kur jis buvo Bundo nariu ir partijos bibliotekos direktoriumi, Hermanas Krukas nuo pirmųjų vokiečių-sovietų karo dienų fiksavo Lietuvos Jeruzalės katastrofą. Dienoraštyje Krukas išsamiai aprašo savo pabėgimą iš Lenkijos kai ji buvo užpulta Vokietijos, savo kaip pabėgėlio gyvenimą, žmonių persekiojimus 1941 m. vasarą, geto sudarymą, žydų savivaldą gete bei kultūrinį gyvenimą, paskutinių geto kalinių perkėlimą į koncentracijos stovyklas Estijoje ir

jų mirtį. Paskutinis įrašas padarytas 1944 m. rugsėjo 17 d. prieš užkasant dienoraštį stebint šešioms liudininkams, kurių vienam buvo lemta išgyventi ir dienoraštį išgelbėti. Po kelių valandų Krukas ir kiti stovyklos kaliniai buvo sušaudyti. Kauno geto gyvenimas išsamiai paliudytas Avrahamo Tory, kuriam buvo lemta išsigelbėti, dienoraštyje. Vėliau A. Tory, kuris iki pabėgimo iš geto buvo teisininkas ir tarybos narys?, buvo kritikuojamas žydų autorių, kad dienoraštis parašytas remiantis kitų žmonių pasakojimais, nes paties Tory gete kurį laiką jau nebebuvo.

Viena iš pirmųjų 1994 m. išleista buvusios Kauno geto kalinės S. Ginaitės nedidelės apimties atsiminimų knyga „Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia“, kurioje autorė trumpai perteikdama savo istoriją aptaria žydų padėtį pirmąjį karo pusmetį Kaune. S. Ginaitė augo gana pasiturinčioje žydų šeimoje, nacių okupacijos metais atsidūrė Kauno gete, iš kurio pabėgo po to, kai tapo prosovietinio pogrindžio pasipriešinimo dalyve ir iki karo pabaigos su kitais partizanais slapstėsi Rūdininkų miške. Saros Ginaitės, kaip liudytojos prisiminimai yra ne tik geto kankinės, bet ir geto kovotojos prisiminimai, atskleidžiantys kitą geto egzistencijos pusę, tai labiau perteikta 1999 m. išleistoje Atminimo knygoje [Toks kovojančios aukos įvaizdis išskiria autorės prisiminimus iš kitų.] Kaip teigia autorė – prisiminimus stengiasi knygoje grįsti dokumentais, o „dokumentų medžiagą papildyti savo pergyvenimais“. S. Ginaitė trumpoje apžvalgoje svarsto nuo ko viskas prasidėjo, kokios buvo žudynių priežastys, kiek įtakos turėjo svarbiausių institucijų abejingumas nemažai dėmesio skiria anuometinėms ir dabartinėms lietuvių-žydų santykių problemoms. Knygoje gana objektyviai kalbama apie žydų naikinimą Lietuvoje, reiškiamą nuostata, kad „neetiška kalbėti apie visos tautos kolektyvinę atsakomybę už nusikaltimus, kuriuos padarė palyginti nedidelė tautos dalis“ arba „nekelia abejonių, kad dauguma lietuvių tų žudynių nerėmė, jas smerkė (...)“. Sara Ginaitė žudynių priežastimis įvardija antinacistinę propagandą, kuri labai sustiprėjo karo pradžioje, LAF'o antižydiška propaganda, žydo-komunisto įvaizdžio skleidimas (autorė pabrėžia, kad didesnioji politiškai aktyvi žydų gyventojų dalis buvo sionistai), Laikinosios vyriausybės bei lietuvių vietinės administracijos abejingumas ir bažnyčia, „kuri amžiais kaltino žydus Kristaus nužudymu“, taip pat ekonominius tikslus – užgrobti savo aukų turtą. Kaip ir nemažai kitų prisiminimų autorių. Knygoje nemažai dėmesio skirta ir žydų gelbėjimui, kuris suaktyvėjo 1943 m. pabaigoje – 1944 m. kai pradėta matyti reali vokiečių pralaimėjimo tikimybė. 1999 m. išleista kita autorės knyga, pirmosios knygos išsamesnis papildymas, kurioje daugiau vietos skirta prisiminimams apie geto kasdienybę bei pogrindininkų veiklą. Sara Ginaitė viena iš nedaugelio žydų autorių paliečia ir gana prieštaringą žydų bendradarbiavimo su naciais temą.

Kad ir kokie objektyvūs būtų S. Ginaitės svarstymai apie lietuvius žudikus ir kolektyvinės kaltės primetinėjimo neetiškumą su tais, kam jie buvo skirti teigiamo ryšio neužmezgė. Tą neblogai

atskleidžia 1994 m. viešose diskusijose apie Lietuvos žydų naikinimą tarpstantys stereotipai ir mitai apie lietuvių-žydų santykius karo metais (laikraščiuose, taip pat J. Josadės ir Mikelinsko peripetijos – į išnašas).

Maurice'o Halbwachso kolektyvinės atminties teorija remiasi teiginiu, kad atmintis visuomet yra sąlygota socialumo. Individuali atmintis veikia socialinių santykių rėmuose, kurie sukuriami bendruomenėje gyvenančių žmonių. Už šių rėmų negali būti jokių prisiminimų, tačiau atminties subjektas visuomet yra atskiras žmogus. Atmintis auga individui socializuojantis, individuali atmintis visuomet yra suformuota kolektyvo, nors pats kolektyvas atminties neturi. Prisiminimai atsiranda tik per komunikaciją ir interakciją socialinių grupių viduje: atsiminama ne tik tai, kas yra sužinoma apie kitus, bet ir ką kiti papasakoja, bei perteikia. Individuali atmintis asmenybėje susieja komunikacinių procesų įvairovę: nuo šeimos iki religinės arba tautinės bendruomenės. Tačiau individuali ji yra tik ta prasme, kaip savitai ji į vieną vietą susieja įvairias kolektyvines atmintis, nes iš tikrųjų individualūs tėra tik pojūčiai, ne prisiminimai. Atmintis atsiranda ir gyvuoja per komunikaciją, tačiau kai komunikuojamoje tikrovėje socialiniai santykiai pasikeičia arba nutrūksta, prasideda užmarštis (Halbwachsas pas Assmanną, p. 35-36).

Paulis Ricoeuras M. Halbwachso individualiosios ir kolektyvinės atminties perskyrą taiko ir individualiai bei kolektyvinei sąmonei. Individuali atmintis, kuri registruoja konkretaus individo patyrimus yra subjektyvi. Tuo tarpu kolektyvinė atmintis kaip ir kolektyvinė sąmonė, kuri sociologijoje priimtina kaip nekvestionuojama realybė, reiškiasi per grupę, kuri tarsi „susitaria“ dėl tam tikrų savo patyrimų ir nuolat palaiko jų egzistavimą kaip tiesą. Nors Ricoeuras pritaria teiginiui, kad kolektyvinė sąmonė savo ruožtu ir kolektyvinė atmintis yra individualiosios atminties matas, tuo pat metu teigia, kad individuali atmintis (patikimumo prasme) negali būti traktuojama visiškai atitinkamai kaip individuali sąmonė, nes pastaroji sociologijoje laikoma kaip netinkama aprašinėti, individualioji sąmonė tėra tik pradinė stadija internalizacijos procese, kuris galiausiai atveda į introspekciją, todėl ja negalima kliautis, (atitinkamai ji nėra ir kolektyvinės sąmonės matu) (Ricoeur, p. 149) Šioje probleminėje situacijoje – kuria atmintimi istorikui remtis, kai kolektyvinė atmintis ima konkuruoti su individualiąja, Ricoeuras siūlo atkreipti dėmesį į istorijos rašymą. Istorijos rašymas yra menkai susijęs su individualia atmintimi – tik tiek, kiek individualūs prisiminimai yra patikrinami per kolektyvinius, todėl norint suvokti, kaip istoriografija susieja savąjį diskursą su atminties fenomenu, būtina atskirti kolektyvinę ir individualiąją atmintis ir išsiaiškinti kaip kiekvienas jų funkcionuoja savo viduje, tuomet rašant istoriją suteikti abiem konkuruojančioms atmintims bendrą vardiklį ir stebėti kaip jie tarpusavyje kaitaliojasi (Ricoeur, p. 149).

Rikioras taip pat teigia, kad tarp individualios ir kolektyvinės atminties yra tarpinė atminties rūšis, kurioje tarpsta santykis tarp mūsų ir mums artimų (*uns Nahestehenden*), kurie yra arčiau negu *kiti*. „Artimuosius“ mes vertiname kaip daugiau bendro su mumis turinčius negu kiti, mūsų nuomone tie, kuriuos su mumis sieja bendra patirtis yra arčiau mūsų, todėl jie yra verti tam tikrų privilegijų iš mūsų. Kai kalbame apie istoriją, mes remiamės ne tik kolektyvinės ir individualios atminties poliariškumo hipoteze, bet ir trigubu prisiminimų priskyrimu sau pačiam, man artimiems bei kitiems (*an das Selbst, an die mir Nahestehenden, an die Anderen*) (Ricoeur, p. 193-205).

Ricoeuro išskirtai kitų kategorijai adresuojami išgyvenusiųjų holokaustą memuarai. Lietuvos atveju „kiti“ yra tie abejingi lietuviai, kurie nesuvokia iki galo tikrojo holokausto masto Lietuvoje, neigia lietuvių dalyvavimą žudynėse arba teisingai teisina lietuvių elgesį nacių okupacijos metais motyvuodami „išdavikišku“ žydų elgesiu pirmosios sovietinės okupacijos metais. Holokausto memuarai Lietuvoje greitai tapo įpareigos atminties plėtros dalimi. Nesant lietuviškų holokausto tyrimų bei pritaiktos holokausto švietimo sistemos, neadaptuoti memuarai taip ir nebuvo tinkama reflektuoti lietuvių kolektyvo sąmonėje skirtingai nuo lietuvių tremtinių atsiminimų, kurie Nepriklausomybės laikotarpiu pradžioje buvo privaloma literatūra kiekvienam save laikančiam atgimstančios lietuvių savasties dalimi. Galima teigti, kad pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį memuarinė holokausto literatūra buvo priimta ir teisingai suvokta tų, kuriuos Ricoeuras įvardijo kaip artimuosius (*Nahestehende*), t. y. pačių žydų. Atitinkamai lietuviškoji tremties kančių memuaristika buvo šiltai priimta pačių lietuvių, kurie šiuo atveju yra tie privilegijuotieji „artimieji“.

### 3. „Nejauki“ istorijos ir atminties sąjunga

H. Vitkus teigia (į išnašas), kad: Holokausto atminimo kultūros formavimosi procesas apima įvairius visuomeninės atminties kultūros sluoksnius, kurie vystosi nevienodai, todėl vienos kultūrinės holokausto atminties raiškos formos dominavimas dar neformuoja tikrosios holokausto atminties struktūros, kurioje visi istorinės atminties elementai turi būti reikšmingi. Galima teigti, kad nors toks (ne-dominavimas) abejingumas holokausto memuaristikai dar neparodo bendros holokausto atminimo kultūros formavimosi proceso, tačiau atskleidžia gana svarbią pirmojo Nepriklausomybės dešimtmečio holokausto atminties „vakuomo“ tendenciją – nors viešai vyko aistringi ginčai (bet stereotipinės, kas irgi parodo nebuvimą sąmonės dalimi) lietuvių-žydų tema, kuriuos didžiaja dalimi kurstė politiniai lietuvių žydų santykių aspektai, tačiau individualiame lygmenyje toks gerokai į individo emocijas apeliuojantis žanras buvo sutinkamas šaltai, tai iš dalies parodo, kad holokaustas nebuvo laikomas Lietuvos istorijos dalimi, kas taip pat reiškia, kad nebuvo istorinės lietuvių atminties dalimi.

Ilgos manipuliacijos atmintimi sovietmečiu lėmė ne tik atminties trūkumą, bet ir visuomenės atminties degradaciją ko pasekoje atmintis liko labai uždara ir archaiška (Aleksandravičius, p. 244), tiek lietuvių tiek likusių Lietuvoje žydų. Lietuviams šis uždaramas pasireiškė susitelkimu ties savo kančiomis, Lietuvos žydams, nekritišku vakarietiškos holokausto atminties kultūros perėmimu. Po Nepriklausomybės galima kalbėti apie išryškėjusią iki tol slopintą žydų ir lietuvių kolektyvinių atminčių susidūrimą iš išorės primesto įpareigojančios holokausto atminties kontekste. Tiek žydai tiek lietuviai palaiko skirtingus atsiminimus apie patirtas savas kančias, tačiau situacija komplikuojasi tuomet kai paaiškėja, kad šios iš pažiūros visai skirtingos patirtys nei laike nei erdvėje ne prasikeičia, bet kai kuriuose taškuose susiliečia. Kadangi atmintys šiuos susilietimo taškus interpretuoja skirtingai, jos ima tarpusavyje konkuruoti, o spaudimas iš išorės veikia šioje konkurencijos kovoje kaip katalizatorius. Memuarai kaip individualioji atmintis taip pat konkuruoja, tačiau tik su lietuvių kolektyvine atmintimi, bet ne žydų, nes jų prisiminimai apie praeitį (beveik) sutampa (bet žydų kolektyvinė ir asmeninė atmintis istorijos rašyme irgi konkuruoja tik gal ne taip ryškiai). Tokia (kolektyvinės lietuvių ir individualios žydų atminčių) konkurencija turi įtakos memuarų nepopuliarumui tarp Lietuvos istorikų, kurie laikosi principo, kad holokausto atminties plėtra yra efektyvi tik per istorinėmis analizėmis patvirtintų faktų atskleidimą, o tokie holokausto atminties elementai kaip atsiminimai mokslininkų nelaikomi akademinės istoriografijos objektais. H. Vitkus, teigia, kad holokausto atminties kultūros raidai nepakanka tik istoriografinių holokausto tyrinėjimų, kaip ir pačiai istoriografijai nepakanka tik istorinių analizių, - nes tai yra viena iš holokausto istoriografijos ir istorinės sąmonės atotrūkio priežasčių Lietuvoje. Pasak istoriko memuariniai šaltiniai holokausto atminimo kultūroje atlieka svarbų vaidmenį sociokultūrinės integracijos ir kultūrologinės interpretacijos prasmėmis. (Vitkus, p. 25). Šiuo požiūriu galima teigti, kad pokyčiai lietuvių istorinėje sąmonėje vyksta, iš lėto holokausto atmintis tampa bendrosios kolektyvinės atminties dalimi, todėl tikėtina, kad įsibėgėjus šiam procesui memuarai taps svarbia holokausto atminties kultūros dalimi, kaip tai yra Vakarų visuomenėse, kurios holokausto atmintį laiko savos atminties dalimi

Kita vertus kalbant apie holokaustą išgyvenusiujų prisiminimus ir jų reikšmę patiems žydams, nevertėtų ignoruoti žydiškosios atminties tradicijos. Ricoeuras teigia, kad kol istorija ieško atsakymo, kodėl atmintis ją ginčija ir neigia, tol ji yra „nejauki“, nesuprantama (Ricoeur, p. 631). Istorijos nejaukumas atsiskleidžia per žydiškosios atminties tradicijos ir istorijos rašymo priešpriešą. Žydiškoji atmintis yra pasakojimas, pakrautas interpretacijomis. Tai tam tikra prasme taip pat yra istorija, tačiau jos prasmė perkelta į literatūrinį žanrą, kuriam yra svetimas istorinių įvykių aiškinimas. Ricoeuras teigia, kad tai nereiškia, kad tokia į knygą orientuota tauta kaip žydai apsiriboja vien tik žodiniu atminties perdavimu; žydų atmintis yra pakrauta reikšmėmis, tačiau ne

istoriografinėmis. Hebrajiškoji istorijos prasmė yra istorija be istorijos rašymo, nes istorijos prasmę sudaro pasakojimai arba Tora. Tuo tarpu profesionalus istorijos mokslas kritikuoja teologinį visa ko matą, kuris yra žydiškosios atminties pagrindas. Dieviškojo plano amžinumas ir išrinktajai tautai skirti likimo smūgiai yra bibliškosios ir talmudiškosios istorijos prasmės vertikalusis pagrindas, tačiau jis palieka vietos ir horizontaliam visa ko susiejimo pagrindui, kurį įtakoja tradicinis įsitikinimas (p. 616). Žydai patirtą katastrofą „įgalina“ dabartyje ir ateityje, o jų tautą ištikusi neganda suvokiama ne kaip istorinis įvykis, t. y. ji fiksuojama ne istorinėje, o kolektyvinėje atmintyje.

#### IV. IŠVADOS

1. Holokausto atminties reprezentavimą Lietuvos istoriografijoje galima dalinti į keletą etapų: lietuvių išėvijos holokausto istoriografiją bei Nepriklausomybės laikotarpio holokausto istoriografiją. Išėvijos holokausto istoriografijoje atsispindi sukliudytoji holokausto atmintis, kurią įtakoja prieškarinio ir nacių bei sovietų okupacijų metu suformuoti stereotipai. Šiai atminčiai būdinga lyginti lietuvių ir žydų kančią, kurios neva buvo viena kitos priežastis. Po Nepriklausomybės atkūrimo prasidėjęs politinis spaudimas turėjo įtakos pokyčiams Lietuvos holokausto atminties raidai. Atminties perteklius, būdingas pirmojo Nepriklausomybės dešimtmečio antrai pusei istoriografijoje pasireiškė holokausto istorijos ir atminties tyrinėjimų gausa.
2. Valstybinė holokausto atminties politika Nepriklausomybės laikotarpiu nuo pat pradžių buvo vykdoma nuosekliai, tačiau šiame holokausto atmintį reprezentuojančiame sluoksnyje atminties perteklius iš išorės buvo diktuojamas ypač kategoriškai, dėl to, galima teigti Lietuvos holokausto atminties raida vyko sparčiau, nors ir neišvengiant problemų.
3. Memuarai kaip svarbi pasaulinės holokausto atminties kultūros plėtros dalis, Lietuvoje nepelnytai yra užmiršti.

## **Naudota literatūra**